

ΟΝΕΙΡΟΚΡΙΤΕΣ, ΑΡΕΤΑΛΟΓΟΙ ΚΑΙ ΠΡΟΣΚΥΝΗΤΕΣ: ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΚΡΗΤΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΑΙΓΥΠΤΟ

Οι πολιτικές σχέσεις της Κρήτης με το βασίλειο των Πτολεμαίων, κυρίως η παρουσία Κρητών μισθοφόρων στην Αίγυπτο και πτολεμαϊκής φρουράς στην Ίτανο, ανήκουν στα γνωστότερα και καλύτερα μελετημένα κεφάλαια της ελληνιστικής ιστορίας¹. Η διεύρυνση των πολιτιστικών επαφών των δύο περιοχών ήταν απόρροια των στενών τους πολιτικών σχέσεων. Μαζί με τους μισθοφόρους βρέθηκαν στην Αίγυπτο, κυρίως στην Αλεξάνδρεια, και Κρητικοί με ποιητικό τάλαντο και λόγια ενδιαφέροντα που – τουλάχιστον για κάποιο μέρος της ζωής τους – φαίνεται ότι έζησαν και δημιούργησαν εκεί. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν ο επικός ποιητής Ριανός από τη Λεβήνα (3ος αι.)², ο επιγραμματοποιός Δωσιάδας³, ο διευθυντής της βιβλιοθήκης της Αλεξάνδρειας Κύδας (2ος αι.)⁴, ο φιλόσοφος Αινεσίδημος από την Κνωσό και ο (μάλλον Κνωσίος) μαθητής του – Ζεύξιππος⁵. Η παρουσία Κρητών λογίων στην Αίγυπτο ίσως να είναι ένας από τους παράγοντες που προκάλεσαν το έντονο ενδιαφέρον των Αλεξανδρινών αρχαιοδιφών και ποιητών για την Κρήτη, τους μύθους και τις λατρείες της, ένα ενδιαφέρον έκδηλο π.χ. στο έργο του Ίστρου *Συναγωγή των εν Κρήτη θυσιών*, στην ποίηση του Καλλιμάχου και στα σχόλια του Ναυκρατίτη γραμματικού Σταφύλου⁶. Από τις πολύμορφες πολιτισμικές επαφές και αλληλεπιδράσεις που μπορούν να διαπιστωθούν στους τρεις τελευταίους προχριστιανικούς αιώνες ανάμεσα στην Κρήτη και την Αίγυπτο εξετάζεται εδώ η επίδραση που άσκησε η Αίγυπτος στον θρησκευτικό βίο των Κρητών της ελληνιστικής εποχής, κυρίως των μισθοφόρων, τόσο εκείνων που εγκαταστάθηκαν μόνιμα στην Αίγυπτο, όσο κι εκείνων που επέστρεψαν στις κρητικές τους πατρίδες ως φορείς νέων λατρειών και ιδεών.

Οι Κρήτες μισθοφόροι ήρθαν σε επαφή με την αιγυπτιακή θρησκεία με ποικίλους τρόπους. Υπηρετώντας σε φρουρές στην αιγυπτιακή ενδοχώρα επισκέπτονταν τα κοντινά ιερά των παραδοσιακών θεοτήτων. Άκουσαν για τα ιατρικά θαύματα των ιερών. Καθώς διάσχιζαν τις ερήμους ένωσαν τις ίδιες αγωνίες με τους ντόπιους και εκπλήρωσαν τα τάματα για τη σωτηρία τους στα ίδια ιερά των οάσεων. Στην Αλεξάνδρεια πα-

ρακολούθησαν τις λαμπρές πομπές της δυναστικής λατρείας των Πτολεμαίων και έζησαν την εντυπωσιακή διάδοση της λατρείας του νέου θεού, του Σαράπιδος, που υποσχόταν ασφάλεια σ' αυτή τη ζωή και γαλήνη μετά το θάνατο. Πόσο εντυπωσιάστηκαν από την αιγυπτιακή λατρεία και τα ιερά της φαίνεται πολύ καθαρά στις επιγραφές τους στα ιερά που επισκέφθηκαν ως προσκυνητές, άλλοτε ταπεινά χαράγματα στους τοίχους κι άλλοτε επιμελημένα αναθηματικά επιγράμματα.

Ήδη από τα αρχαϊκά χρόνια τα αιγυπτιακά ιερά και οι τάφοι των φαραώ ήταν προσφιλείς χώροι επίσκεψης Ελλήνων ταξιδιωτών⁷. Τα κίνητρα των επισκεπτών ποίκιλλαν. Πολλοί έρχονταν για να θαυμάσουν τα εντυπωσιακά μνημεία· κάποιοι σταματούσαν απλώς κατά το πέρασμά τους στα πλαίσια μιας στρατιωτικής, διοικητικής ή εμπορικής αποστολής· υπήρχαν όμως και προσκυνητές που έρχονταν για να συμμετάσχουν στη λατρεία. Ήταν πολύ συνηθισμένο οι επισκέπτες να χαράζουν τα ονόματά τους στους τοίχους των ναών ή στα αγάλματα, μερικές φορές προσθέτοντας κάποια στοιχεία για το κίνητρο της επίσκεψής τους, όπως οι όροι *ήκω παρά* + όνομα μιας θεότητας, *έντυγχάνω*, *προσκύνημα* (με το όνομα του επισκέπτη), *προσεκύνησα*, *προσκύνησας διαγέωχα*. Σ' αυτές τις περιπτώσεις είμαστε βέβαιοι ότι πρόκειται για άτομα που έφτασαν στο ιερό ως προσκυνητές και επιτέλεσαν την τυπική λατρευτική πράξη που εκφράζει ο αρχαίος όρος *προσκύνημα*⁸: προσκύνησαν γονυπετείς τα αγάλματα των θεών, χάραξαν το όνομά τους (μερικές φορές με τη βοήθεια επαγγελματιών γραφέων), συμμετείχαν στη λατρεία κι εγκατέλειψαν το ιερό με την πίστη ότι είχαν αποκτήσει στενότερο δεσμό με το θείο. Η στερεότυπη φράση *μνησθή, έμνησθη, πολλάκις άκούσεται* εκφράζει την ελπίδα τους ότι η αναγραφή του ονόματός τους στο ιερό θα θυμίζει στο θεό την υπόσχεσή του να τους προστατεύει. Μερικές φορές οι προσκυνητές έγραφαν και το όνομα κάποιου συγγενή, για την υγεία ή σωτηρία του οποίου είχαν προσευχηθεί. Αρκετοί προσκυνητές έφταναν σε ιερά φημισμένα για τα ιατρικά τους θαύματα, όπως το ιερό του Ιμχοτέπ/Άσκληπιού και της Υγείας στο Ντεϊρ ελ-Μπάχρι και το Μεμόνιο

της Αβύδου, με την ελπίδα να βρουν γιατρεία: άλλοι περιηγούνταν τα ιερά στην αναζήτηση κάποιου χρησμού (π.χ. το ιερό του Βη στην Αβυδο) ή περιμένοντας να εμφανιστεί ο θεός στο όνειρό τους κατά την *ἐνκοίμησιν*, μια πρακτική συνηθισμένη στα ιερά του Σαράπιδος.

Οι περισσότεροι Έλληνες επισκέπτες δεν ήταν περιηγητές σαν τον Ηρόδοτο, αλλά μισθοφόροι. Ανάμεσα τους βρίσκουμε πολλούς Κρήτες, που αναγνωρίζονται είτε επειδή αναφέρουν στα χαράγματα την καταγωγή τους (*Κρής*, σπανιότερα το όνομα της πόλης τους) είτε επειδή έχουν χαρακτηριστικά κρητικά ονόματα⁹ ή γράφουν στην κρητική διάλεκτο. Εδώ γίνεται μια πρώτη προσπάθεια να συλλεγούν όλα τα χαράγματα Κρητών προσκυνητών σε αιγυπτιακά ιερά και αξιοθέατα.

Το πιο φημισμένο ιερό της Αιγύπτου ήδη πριν από την πολεμαϊκή περίοδο ήταν το μαντείο του Άμμωνα στην όαση Σίβα. Στο Αμμώνειο γνωρίζουμε μονάχα έναν Κρητικό, τον Ελευθερναίο Ακοσίλα, γιο του Γλωκία (Γλαυκία), που επισκέφθηκε το μαντείο τον 4ο αι., ίσως υπηρετώντας ως μισθοφόρος στο στρατό του Αλεξάνδρου ή του Πτολεμαίου Α'¹⁰.

Το ταφικό μνημείο για τον φαράω Σεθ Α' και ο ναός που έκτισε ο γιος του Ραμοής Β' στην Αβυδο λειτουργούσαν από τα μέσα του 2ου αι. ως ιατρομαντείο του Σαράπιδος που προσέλκυε πολλούς προσκυνητές¹¹. Στα αυτοκρατορικά χρόνια πίστευαν ότι το μνημείο ήταν ο τάφος του Λιθίου ήρωα του Τρωικού Πολέμου Μέμνονα. Κοντά στο Μεμνόνειο υπήρχε φρουρά (ήδη από την περσική περίοδο), την οποία επάνδρωναν και πολλοί Κρήτες. Δεν είναι επομένως περίεργο ότι εδώ βρέθηκαν οι περισσότερες επιγραφές Κρητών στην Αίγυπτο (30 περιπτώσεις). Ήδη πριν από την ελληνιστική εποχή τα μνημεία αυτά είχαν δεχτεί την επίσκεψη Κρητών. Πρόκειται για μισθοφόρους του Αμυρταίου, ηγέτη της εξέγερσης των Αιγυπτίων κατά των Περσών στα μέσα του 5ου αι. Από τον 5ο αι. γνωρίζουμε ονομαστικά επτά Κρήτες. Ο μισθοφόρος του Αμυρταίου Ονήσανδρος από την Κυδωνία (αρ. 405) συμπλήρωσε την επιγραφή του με την ευχή *Τύχ' Ἀγαθῆ* ("με το καλό"). Μισθοφόροι του Αμυρταίου ήταν μάλλον και πέντε άνδρες από άγνωστες πόλεις της Κρήτης, ο Θαρυσθένης και ο φίλος του Θιόκριτος (αρ. 445), ο Περιανδρίδας και δύο άνδρες με το όνομα Μενοκλής (αρ. 446). Έναν έβδομο Κρήτα αναγνώρισε ο Ο. Masson από το όνομά του (Υπερβάλλων)¹².

Στα πολεμαϊκά χρόνια (από τον 3ο έως τον 1ο αι.) ο αριθμός των Κρητικών αυξάνει (23 περιπτώσεις): μάλιστα τώρα οι Κρήτες αποτελούν τη μεγαλύτερη εθνική ομάδα που αντιπροσωπεύεται στα χαράγματα της Αβύδου. Οι φράσεις που συνοδεύουν τα χαράγματά τους ("έφτασε εδώ", "έφτασε στην Αβυδο", "ήρθε στον Σάραπη") φανερώνουν το θρησκευτικό υπόβαθρο της επίσκεψής τους. 12 είναι με βεβαιότητα Κρήτες (Αίσωπος, Αρι-

στοφάνης, Χαρίνας, Δείνις από την Ολούντα, Δεΐτιλος, Ετέαρχος, Εύρυτος, Γνάφαλλις, Νικάων, Νικίας, Πασιθεμίδας από τη Γόρτυνα και Σωκράτης)¹³. Άλλοι 7 κατονομάζονται μαζί με Κρήτες κι έχουν μάλλον την ίδια καταγωγή, ιδίως αφού αρκετά από τα ονόματά τους μαρτυρούνται στην Κρήτη (Μικίων, Λειπίνας, Δαμάρης, Γαλάτεια, Δαμοκράτης, Αγαθαρχίς, Πραξιπέλης)¹⁴. Τέλος, 4 ακόμα άτομα μπορούν να ταυτισθούν με Κρήτες λόγω των χαρακτηριστικών κρητικών ονομάτων τους (Δρύτων, Παλλάιος Βέργιος, Σήραμβος, Σώτας Ετεάρχου)¹⁵.

Νοτιότερα της Αβύδου βρίσκονται οι βασιλικοί τάφοι των Θηβών, γνωστοί και ως «Σύριγγες»¹⁶. Αν και τα ταφικά μνημεία δεν συνδέονταν με τη λατρεία κάποιας συγκεκριμένης θεότητας, τα περιέβαλλε μια θρησκευτική ατμόσφαιρα. Ανάμεσα στους επισκέπτες της ελληνιστικής εποχής αναγνωρίζουμε αρκετούς Κρητικούς, όπως ο Θάραων και ο Λεύκιος από την Κυδωνία (αρ. 374, 385) και ο Σωτάδας από τη Λεβήνα (αρ. 816). Κρητικοί (χωρίς να ξέρουμε την πόλη τους) είναι και οι Ενίων, Κλεόβουλος, Πολύκλειτος, Εύνικος (ή Εύδικος), Αλκάνωρ, Ηρακλής και Λεωνάς ή Κλεωνάς (αρ. 392, 610, 829, 858, 1016, 1577, 4414 bis). Σ' αυτούς τους δέκα Κρητικούς μπορούν να προστεθούν τρία ακόμα πρόσωπα με ονόματα χαρακτηριστικά για την Κρήτη: ο Αριστομένης Σωτάδα (αρ. 2116, ίσως γιος του Λεβηναίου Σωτάδα), ο Δρύτων (αρ. 306, 313, 413, 1780, 1785) και ο *Ἀμναί[ων]* (αρ. 22), που το όνομά του συνδέεται με το κρητικό τοπωνύμιο Ἀμνατος. Από τα ρωμαϊκά χρόνια γνωρίζουμε έναν ακόμα Κρητικό επισκέπτη, τον Κλαύδιο Κρητικό (αρ. 1914). Το θρησκευτικό υπόβαθρο αυτών των επισκέψεων δεν είναι πάντοτε βέβαιο, αλλά ασημειωθεί ότι ο Αλκάνωρ χάραξε δίπλα στο όνομά του το χαρακτηρισμό *πιστός* (άραγε σε κάποια θεότητα ή στους φίλους του;). Στον ταφικό ναό της Χατσεψούτ, πάλι στις Θήβες, λατρεύονταν στα ελληνιστικά χρόνια θεότητες σχετικές με την υγεία, ο Ιμχοτέπ/Ασκληπιός και η Υγεία. Ένας από τους προσκυνητές της ελληνιστικής εποχής ήταν μάλλον Κρητικός, ο *Χαρμαί[ων]* (αρ. 39). Το όνομα αυτό μαρτυρείται στην Κρήτη (στη Χερσόνησο, Λύττο και Πριανσό), ενώ έξω από την Κρήτη υπάρχει μια μόνο μαρτυρία (στην Κυρηναϊκή).

Πλέοντας κατά μήκος του Νείλου προς νότο, ο ταξιδιώτης συναντούσε στις Φιλές, στην περιοχή του πρώτου καταρράκτη, ένα από τα σημαντικότερα ιερά της πολεμαϊκής και ρωμαϊκής Αιγύπτου, το ιερό της Ίσιδας, κτισμένο πάνω σε μία νησίδα¹⁷. Η φήμη του προσέλκυσε και δύο Κρητικούς. Ο Πρώταρχος Νικίου έφτασε (*ἀφίκετο*) για το προσκύνημά του γύρω στο 200 π.Χ.¹⁸ Στα μέσα του 1ου αι. ο Γορτύνιος Κεφαλός Πτολεμαίου χάραξε δίπλα στο όνομά του και τη φράση *ἦκα πρὸς τὴν κυρίαν Ἰσίην*, που δείχνει το θρησκευτικό κίνητρο της επίσκεψής του¹⁹.

Η περιοχή στα ανατολικά του Νείλου είχε ιδιαίτερη σημασία για την οικονομία της Αιγύπτου, λόγω των πλούσιων ορυχείων. Οι διάσπαρτες στην αραβική έρημο οάσεις είχαν γίνει από τα φαραωνικά χρόνια χώροι λατρείας. Στην οάση της Κόππου, νοτιοανατολικά της Αβύδου, λατρευόταν ο ιθυφαλλικός θεός Μιν (*Μένδης*), που στα πτολεμαϊκά χρόνια ταυτίστηκε με τον ελληνικό Πάνα. Πολλά *Πάνεια* (ιερά του Πάνα) βρίσκονταν στις οάσεις, από την Κόππο έως τη Βερενίκη Τρωγοδυτική, στο ύψος του πρώτου καταρράκτη. Διοικητικά και στρατιωτικά καθήκοντα έφεραν πολλούς Κρήτες μισθοφόρους στις ερήμους ανατολικά του Νείλου. Αρκετούς τους συναντούμε στα Πάνεια, όπου έκαναν αναθήματα στο θεό της ερήμου είτε για να τον ευχαριστήσουν που τους πρόσφερε ασφάλεια στους επικίνδυνους δρόμους της ερήμου είτε για να τον παρακαλέσουν να συνεχίσει να τους προστατεύει. Στην Κόππο ο Γορτύνιος αξιωματικός Σωτήριχος έκανε αφιέρωση στον Πάνα *Εὔοδο* ("Καλόστρατο") και τους άλλους θεούς για τη σωτηρία του βασιλιά Πτολεμαίου Η' και της βασίλισσας Κλεοπάτρας (130 π.Χ.)²⁰. Ένα από τα χαράγματα στο Πάνειο του Ελ-Μπουεϊμί (νοτιοανατολικά της Κόππου) παραδίδει το κείμενο *ΠΑΝΚΡΗΣΣΑ*, που αν και η ανάγνωσή του παρουσιάζει προβλήματα (π.χ. *Πανκρήσσα*, *Πάν* ή *Παν[ι] Κρήσσα*) μάλλον σχετίζεται με επισκέπη ή επισκέπτρια από την Κρήτη²¹. Τους περισσότερους Κρητικούς επισκέπτες Πανείων τους συναντούμε στην πιο μακρινή και επικίνδυνη περιοχή, την *Τρωγοδυτική*, στις αφρικανικές ακτές της Ερυθράς Θάλασσας και την ενδοχώρα τους. Σύμφωνα με περιγραφές αρχαίων γεωγράφων (π.χ. Στράβων 16, 775), ζούσαν εδώ Νούβιοι νομάδες, σε νεολιθικό ακόμα στάδιο. Σειρά από χαράγματα Κρητών στο σημαντικό Πάνειο του Ελ-Καναίς, απευθύνονται στον προστάτη των οδοιπόρων Πάνα *Εὔοδο* και εκφράζουν την ευγνωμοσύνη τους που ολοκλήρωσαν το ταξίδι τους με ασφάλεια. Χαρακτηριστικό είναι το έμμετρο ανάθημα κάποιου Φεΐδωνα²²:

«Οδοιπόροι, τιμήσατε πρώτα τούτο τον ξένον ήρωα,
τον Καλόστρατο, κι ύστερα πηγαίνετε στο καλό.
Ο Φεΐδων, του Αμβρύωνος γιος, από την Κρήτη
ανέθεσε το επίγραμμα και τις τιμές· μακάρι, ήρωα,
να του χαρίζεις ευτυχία».

Τον 3ο αι. π.Χ. ο Ακέστιμος από την Κουρτωλία²³ εκφράζει πολύ χαρακτηριστικά στο ανάθημά του τα αισθήματα ανακούφισης των ταξιδιωτών που έφταναν στην οάση: «Ο Κρητικός Ακέστιμος από την Κουρτωλία στον Πάνα Εὔοδο, αφού σώθηκε από τους Τρωγοδύτες» (*Α[κέ]στιμος Κρης Κουρτωλατος Πανί Εὔοδω, σωθεις εκ Τρω<γυ>δυτῶν*)²⁴. Άλλοι Κρήτες προσκυνητές του Πανείου ήταν ο Πασίθεμις από την Απτάρα²⁵, ένας Αραιοίς²⁶,

ο Ευφαΐδας²⁷ και ο Σώσος²⁸. Στη σημαντικότερη πόλη της περιοχής, τη Βερενίκη Τρωγοδυτική, ο αξιωματικός Εχέφυλλος από την Πολυρηνία έκανε ανάθημα για το βασίλειο Πτολεμαίου Η' (124-116 π.Χ.)²⁹.

Δυό άλλοι μισθοφόροι που έκαναν αφιερώσεις σε άγνωστους τόπους της πτολεμαϊκής Αιγύπτου είναι ο Φαΐσιος Ισχωνίδας, που γύρω στο 200 π.Χ. έκανε ανάθημα στον Όσιρι, *κατά πρόσταγμα*, δηλαδή μετά από εντολή που έλαβε από το θεό που του παρουσιάστηκε στο όνειρό του³⁰, και ο Πίτοτος Αισχρίωνος που απεύθυνε το αφιέρωμά του στον Ηρακλή τον 3ο αι. π.Χ.³¹. Ένα άλλος Κρητικός προσκυνητής σε ιερό κοντά στο Χερσάν είναι κάποιος Ηρακλείδης³².

Εκτός από αυτά τα προσκυνητά και αφιερώματα που μαρτυρούνται από επιγραφές, η φιλολογική παράδοση διέσωσε το αναθηματικό επίγραμμα ενός Λύττιου. Πρόκειται για ένα από τα πρωιμότερα επιγράμματα του μεγάλου Αλεξανδρινού ποιητή Καλλιμάχου (αρ. 37 έκδ. Pfeiffer):

«Ο Μενίτας από τη Λύκτο
ανέθηκε αυτά τα τόξα
λέγοντας με καμάρι· σε σέ προσφέρω,
Σάραπι, το τόξο το κεράτινο
και τη φαρέτρα· όσο για τα βέλη,
αυτά τάχουν οι Εσπερίτες».

Όπως υποστήριξε με πειστικά επιχειρήματα ο Α. Laronde³³, ο Μεν(ο)ίτας είχε συμμετάσχει σε εκστρατεία του Πτολεμαίου Γ' (246-221 π.Χ.) στην Κυρηναϊκή, αλλά η αφιέρωσή του έγινε στο Σαραπείο της Αλεξανδρείας (αφού αυτή την εποχή δεν υπήρχαν ιερά του Σαραπίδος στην Κυρήνη ή στη Λύττο).

Από τις πηγές που παρουσιάστηκαν εδώ φαίνεται ότι οι Κρήτες αναθέτες και προσκυνητές αναζητούσαν στην Αίγυπτο προστασία τόσο από θεότητες που τους ήταν οικείες από την πατρίδα τους, όπως ο Πάνας, ο Ηρακλής και ο Ασκληπιός (βέβαια στα πλαίσια της *interpretatio Graeca* αιγυπτιακών θεοτήτων)³⁴, όσο και από τις σημαντικότερες αιγυπτιακές θεότητες της πτολεμαϊκής εποχής, από την τριάδα της Ίσιδας, του Οσίριδος και του Σαραπίδος, τη λατρεία των οποίων γνώρισαν για πρώτη φορά στην Αίγυπτο.

Αρκετοί Κρήτες δεν επέστρεψαν όμως ποτέ στην πατρίδα τους, αλλά έμειναν στην Αίγυπτο, ενσωματώθηκαν στην κοινωνία της, οργανωμένοι σε χωριστή κοινότητα, το *Κρητῶν πολίτευμα*³⁵. Στις θρησκευτικές τους δραστηριότητες αναφέρονται οι επόμενες μαρτυρίες. Ένα από τα μεγαλύτερα ιερά του Σαραπίδος βρισκόταν στη Μέμφιδα. Οι επισκέπτες του ήταν προσκυνητές, με αρρώστιες κι άλλες έγνοιες, που προσδοκούσαν από το θεό γιατρειά και συμβουλή. Αρκετοί έμεναν, με-

τά από εντολή του θεού (που μάλλον εμφανιζόταν στο όνειρό τους) στο ιερό ως *εγκάτοχοι*. Ο διασημότερος εγκάτοχος είναι κάποιος Πτολεμαίος, γνωστός από μεγάλο αριθμό παπύρων, που ανάμεσα σε άλλες δραστηριότητές του αναφέρουν και την ερμηνεία των ονείρων³⁶. Δεν θα ήταν λίγοι εκείνοι που αναζητούσαν συμβουλές ειδικών στην ονειροκριτική. Κοντά σ' αυτό το ιερό του Σαράπιδος βρέθηκε μια ασβεστολιθική, ναόσχημη στήλη του 3ου αι., που σήμερα φυλάσσεται στο Μουσείο του Καΐρου (εικ. 1, αρ. κατ. 424). Το αέτωμα στηρίζεται από δύο κίονες που απολήγουν σε γυμνές γυναικείες μορφές. Η επιφάνεια της στήλης κοσμεύεται από τη γραπτή παράσταση του ιερού ταύρου Άπιδος μπροστά σε βωμό με κερατοειδείς απολήξεις. Μια σύντομη επιγραφή (σε δύο ιαμβικά τρίμετρα) πάνω από την παράσταση φανερώνει ότι πρόκειται για τη διαφημιστική πινακίδα ενός ονειροκρίτη, που ασκούσε το επάγγελμά του κοντά στο ιερό³⁷:

*Ενόπνια κρίνω
τοῦ θεοῦ πρόσταγμα
μα ἔχων. Τύχ' Ἄγα-
θα. Κρής ἐστίν ὁ
κρίνων τάδε.*

«Ερμηνεύω όνειρα, ακολουθώντας του θεού το πρόσταγμα. Με το καλό! Αυτός που ερμηνεύει τα όνειρα είναι Κρητικός». Το ενδιαφέρον στην επιγραφή αυτή είναι ότι ο ονειροκρίτης δεν φανερώνει το όνομά του, προβάλλει όμως την καταγωγή του, είτε για να προσελκύσει τους συμπατριώτες του που υπηρετούσαν στη Μέμφιδα ως μισθοφόροι είτε επειδή οι Κρητικοί θεωρούταν καλοί ονειροκρίτες.

Κι ένας άλλος Κρητικός διέπρεψε ως ονειροκρίτης στην υπηρεσία των αιγυπτιακών θεοτήτων. Αν και τον γνωρίζουμε από επιγραφές στη Δήλο, πρέπει να είχε σχέσεις με την Αίγυπτο. Πρόκειται για τον Πτολεμαίο από την Πολυρηνία που έκανε αφιέρωσεις στην Ίσιδα στη Δήλο το 115 π.Χ.³⁸. Ο Πτολεμαίος χαρακτηρίζεται ως *όνειροκρίτης* και *ἀρεταλόγος*, δηλαδή συντάκτης *ἀρεταλογιών*, επαινετικών ύμνων για την Ίσιδα. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο Πολυρηνίος Πτολεμαίος είχε δεσμούς με την Αίγυπτο. Το όνομά του δεν είναι παραδοσιακά κρητικό αλλά μακεδονικό· σχετίζεται με τη δυναστεία της Αιγύπτου³⁹. Η επαγγελματική του απασχόληση (ως αρεταλόγου) και η αφιέρωσή του στην Ίσιδα προδίδουν στενότερη σύνδεση με την αιγυπτιακή θρησκεία. Από το γεγονός ότι η γυναίκα του Πτολεμαίου, Καλλίστιον, ήταν *Ἀντιόχισσα*, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ο Πτολεμαίος ήταν ένας από τους κοσμοπολίτες, πλανόδιους ποιητές της ύστερης ελληνιστικής εποχής, που τα ταξίδια του τον έφεραν σε διάφορες περιοχές. Σχέσεις με την Αίγυ-

πτο πρέπει να είχε ήδη η οικογένειά του· ίσως ο πατέρας του ή κάποιος πρόγονός του να είχε υπηρετήσει τους Πτολεμαίους βασιλείς, και έτσι το δυναστικό όνομα *Πτολεμαίος* άρχισε να δίνεται σε μέλη της οικογένειας.

Ο Πτολεμαίος δεν ήταν ο μόνος Κρητικός που ύμνησε την Ίσιδα. Πολύ αργότερα – και κάτω από εντελώς διαφορετικές συνθήκες – ο Μεσομήδης συνέθεσε ύμνο για την Ίσιδα, πλήρη ευσέβειας και φιλοσοφικών υπαινιγμών. Ο Μεσομήδης είχε γεννηθεί στην Κρήτη, αλλά κατέληξε – ως παιδί – δούλος στην αυτοκρατορική αυλή της Ρώμης. Ο Αδριανός (117-138) τον απελευθέρωσε. Ως φτιασμένος ποιητής ο Μεσομήδης συνόδευσε μάλλον τον Αδριανό στο ταξίδι του στην Αίγυπτο κι έγραψε ύμνο για τον Αντίνοο, τον ερωμένο του αυτοκράτορα που πνίγηκε στο Νείλο. Εκτός από τον ύμνο για την Ίσιδα και οι ύμνοι του Μεσομήδη για τον Ήλιο, τη Φύση και τη Νέμεση πηγάζουν από το υπόβαθρο της αιγυπτιακής θρησκείας⁴⁰.

Ορισμένοι από τους Κρήτες που εγκαταστάθηκαν μόνιμα στην Αίγυπτο απέκτησαν σημαντική κοινωνική θέση, και αυτή συνεπαγόταν συχνά θρησκευτικά καθήκοντα. Το 259/258 το ιερατικό αξίωμα της *κανηφόρου*, της γυναίκας που έφερε το *κανόν* (καλάθι με διάφορα σύνεργα της θυσίας) στη δυναστική λατρεία, το κατέλαβε κάποια *Ματέλα* ή *Μηγάλα*, κόρη του *Ἀναδροκάδη* ή *Ἀνδροκάδη*. Η κρητική καταγωγή της συνάγεται από τα ονόματα και του πατέρα της και το δικό της. Όπως επισήμανε ο O. Masson, το όνομα *Ἀνδροκάδης* είναι γνωστό κυρίως από την Κρήτη και το όνομα της *κανηφόρου* σχετίζεται αναμφίβολα με το τοπωνύμιο *Μάταλα*⁴¹.

Ο ανώνυμος ονειροκρίτης της Μέμφιδας, ο πλανόδιος αρεταλόγος Πτολεμαίος, η *κανηφόρος* Μηγάλα και οι δεκάδες ταπεινοί προσκυνητές των αιγυπτιακών ιερών αποτελούν χαρακτηριστικές μορφές της ελληνιστικής εποχής. Η μεγάλη κινητικότητα της ιστορικής αυτής περιόδου συνέβαλε στην ταχύτερη διάδοση θρησκευτικών ιδεών. Και ειδικά σ' αυτόν τον τομέα η συμβολή των μισθοφόρων ήταν ισχυρότατη. Κατά την προσωρινή τους παραμονή στην πτολεμαϊκή Αίγυπτο υπέκυψαν στη σαγήνη των πανάρχαιων αιγυπτιακών ιερών. Δεν ήταν λίγοι εκείνοι που και μετά την επιστροφή τους στην Κρήτη συνέχισαν να λατρεύουν αυτές τις αιγυπτιακές θεότητες, εισάγοντας έτσι νέες θρησκευτικές αντιλήψεις. Τη διάδοση της λατρείας της Ίσιδας ίσως να υποβοήθησε η ταύτισή της με την κρητική Δίκτυνα, όπως μαρτυρείται από πάπυρο της Οξυρύνχου του 2ου αι. π.Χ. (*P.Oxy.* 1380 iv 82). Από τον πρώιμο 2ο αι. π.κ.νώνουν οι επιγραφικές και αρχαιολογικές μαρτυρίες για τη λατρεία της ισακικής τριάδας στο νησί⁴². Μερικοί λάτρεις αιγυπτιακών θεοτήτων στην Κρήτη ήταν ξένοι⁴³, αλλά φαίνεται ότι βασικοί φορείς της ισακικής λατρείας στα πρώτα στάδια της διάδοσής της ήταν μισθο-

φόροι. Όπως συνάγεται από δύο επιγράμματα στη Γόρτυνα, ο μισθοφόρος Πύροος επέστρεψε στην πατρίδα του μετά τη συμμετοχή του στον 6ο Συριακό Πόλεμο (περ. 170-163) ως πιστός λάτρης της Ίσιδας και του Σαράπιδος⁴⁴. Την ίδια περίπου εποχή ένας άλλος μισθοφόρος, αυτή τη φορά ο Επιδάμνιος Φιλώτας που υπηρετούσε στην πτολεμαϊκή φρουρά της Ιτάνου στην ανατολική Κρήτη, έκανε αφιέρωση στην Τύχη Πρωτογένεια, μια από τις υποστάσεις της Ίσιδας⁴⁵. Μαζί με τις αιγυπτιακές λατρείες διαδίδονται στην ελληνιστική Κρήτη και θεοφόρα ονόματα σχετιζόμενα με την Ίσι-

δα και τον Σάραπι, όπως Ισίδωρος στη Γόρτυνα, την Κάντανο και την Ίτανο, Σαραπίων στην Κνωσό και Απίων (ή [Σαρ]απίων) στη Λατώ⁴⁶.

Οι πολιτικές σχέσεις πτολεμαϊκής Αιγύπτου και Κρήτης ήταν ασημαντες μετά τα μέσα του 2ου αι. π.Χ. Τα έμμεσα αποτελέσματά τους δεν ήταν το ίδιο βραχύβια. Η διάδοση αιγυπτιακών λατρειών στην Κρήτη, που αρχίζει στα ελληνιστικά χρόνια και κορυφώνεται στην αυτοκρατορική εποχή, ήταν σε μεγάλο βαθμό αποτέλεσμα της επιστροφής μισθοφόρων από την Αίγυπτο στις κρητικές τους πατρίδες.

1. Διαφημιστική πινακίδα Κρητικού ονειροκρίτη στο Σαραπέιο της Μέμφιδας (βλ. σελ. 211).

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Σημειώνω τις πιο πρόσφατες μελέτες, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία: Σπυριδάκης 1985, 5-49. Kreuter 1992, 17-45. Ειδικότερα για την Ίτανο βλ. Spyridakis 1970· για τους μισθοφόρους βλ. Spyridakis 1981, 49-83. Petropoulou 1985, κυρίως 204-205.
2. Βλ. Κοκολάκης 1976, 129-162. Για τη σχέση του με τον Καλίμαχο, που συνηγορεί προς την υπόθεση παραμονής στην Αλεξάνδρεια, βλ. Pfeiffer 1968, 122. Για την καταγωγή του από τη Λεβήνα βλ. Rigsby 1986, 350-353.
3. *Παλ. Ανθολ.* XIV 26. RE V₂ Dosiadas I, στ. 1596-1597.
4. *ΡΟxy.* 1241 ii 16-17.
5. Διόδωρος 9, 116.
6. *FrgtH* αρ. 269 απ. 12.
7. Γενικά για τουριστικές επισκέψεις και προσκυνήματα στην Αίγυπτο βλ. Yoyotte 1960, 54-57. Geraci 1971, 3-211. Malaise 1987, 58 κ.εξ. Bernand 1988, 49-63. Théodoridés 1989, 267-282. Foertmeyer 1989. Bernand 1994, 43-60. Ειδικότερα για επισκέψεις μισθοφόρων σε ιερά βλ. Launey 1949-50, 979-992.
8. Βλ. κυρίως Bernand 1994, 43-60. Το πρόβλημα της διάκρισης θρησκευτικού προσκυνήματος και επίσκεψης αξιοθέστων συζητά και ο Geraci 1971, 12-34.
9. Στην αρχαιότητα ορισμένα ονόματα είναι ιδιαίτερα διαδεδομένα σε συγκεκριμένες γεωγραφικές περιοχές. Χαρακτηριστικά κρητικά ονόματα είναι π.χ. *Ακέστιμος, Δρύτων, Κύδας, Σήραμβος, Σάσος, Σπαδάδας, Σάτας, Σάτειρα, Τάσκος* κ.ά. Τα ονόματα των Κρητών έχουν συλλεγεί στους Fraser and Matthews 1987 βλ. και Chaniotis 1989, 67-81. Σημαντικές για την κρητική ονομαστική είναι οι μελέτες του O. Masson, συγκεντρωμένες τώρα στο δίτομο *Onomastica Graeca Selecta*, Paris 1990, κυρίως "Cretica", *BCH* 103 (1979), 57-82 και 109 (1985), 189-200.
10. Brashear 1988, 87-88.
11. Έκδοση των επιγραφών από τους Perdrizet and Lefebure 1919.
12. Masson 1976, 307-308, αρ. 2.
13. Perdrizet and Lefebure 1919, αρ. 60, 62, 125, 187, 192, 197, 237, 239, 240, 241, 289, 292, 388, 408, 428, 462, 626.
14. Perdrizet and Lefebure 1919, αρ. 193, 194, 201, 408.
15. Perdrizet and Lefebure 1919, αρ. 38, 118, 299, 320.
16. Έκδοση των χαραγμάτων από τον Baillet (1926).
17. Βασική έκδοση των επιγραφών από τον Bernand (1969).
18. Έκδοση από τον Roccati (1981), 323-333· πρβλ. SEG XXXI 1526.
19. Bernand 1969, αρ. 47.
20. Bernand 1987, αρ. 86 (με βιβλιογραφία).
21. Bernand 1972, αρ. 164 (χωρίς χρονολογία).
22. Bernand 1972α, αρ. 1: [*Ξεῖνον τιμήσαντες, ὁδοῦροι, ἥρωα τόνδε, ἰ Εὐδοσῖν, εἴτι' αὐτοὶ στείχετε σαλόμενοι. ἰ Φεῖδων Ἀμβρούανος ὁ Κρής ἀνέθηκε τὸ γράμμα ἰ καὶ τιμάς, ἥρωας, ᾧ δίδου εὐτυχίαν.*]
23. Άγνωστη θέση της Κρήτης (πρβλ. το τοπωνύμιο Κουρταλιώτικο φαράγγι), μάλλον εξαρτημένη κοινότητα: Έχει προταθεί η ταύτισή της με τη θέση *Κορδωῖλα* της ανατολικής Κρήτης, αλλά αυτή η ταύτιση είναι αβέβαιη: βλ. Chaniotis 1996, 375.
24. Bernand 1972α, αρ. 13.
25. Bernand 1972α, αρ. 5.
26. Bernand 1972α, αρ. 21· ο Robert (1938), 250-253 έδειξε ότι πρόκειται για το εθνικό όνομα *Ἀριαῖος*· το εθνικό αυτό παράγεται από τη θέση *Ἄρριον* (= *Ἄρθιον*), μάλλον το σημερινό Αρβί· βλ. Kitchell 1983, 216-220.
27. Bernand 1972α, αρ. 18. Η κρητική καταγωγή του Ευφαίδα συνάγεται από τη δωρική μορφή του ονόματος και τη σύνταξη της επιγραφής του στην κρητική διάλεκτο. Ο Ευφαίδας (όπως και ο Ακέστιμος από την Κουρτωλία) χρησιμοποιεί τη μορφή *Τρωγοδύται* (αντί του συνήθους *Τρωγοδίται*)· στην κρητική διάλεκτο το όμικρον ενίοτε αντικαθίσταται από το ύψιλον, όπως π.χ. στο όνομα *Χαρήμυριος* (= *Χαρήμοριος*): για το φαινόμενο αυτό βλ. Bile 1988, 87.
28. Bernand 1972α, αρ. 26. Το όνομα Σώσος είναι συνηθέστατο στην Κρήτη. 57 από τις 90 μαρτυρίες που έχουν συγκεντρωθεί από τους Fraser and Matthews 1987 προέρχονται από την Κρήτη.
29. Bernand 1987, αρ. 70.
30. SEG XX 698.
31. SEG XXXI 1558.
32. *Sammelbuch griechischer Urkunden aus Ägypten* I αρ. 251.
33. Laronde 1987, 396.
34. Για τη λατρεία του Ασκληπιού στην Κρήτη βλ. Bultrighini 1993, 49-118· η λατρεία του Ηρακλή μαρτυρείται, εκτός από το τοπωνύμιο Ηράκλειο, από νομίσματα της Φαιστού και από επιγραφή της Κυδωνίας (SEG XLIV 719, 5ος αι.): για τον Πάνα βλ. IG V 1, 939 (αφιέρωμα Κρητικού στα Κύθηρα).
35. Σχετικά βλ. Heichelheim 1925, κυρίως 8-12.
36. Wilcken 1927, αρ. 2-105· πρβλ. Delekat 1964, 11-85. Ειδικά

για την ονειροκριτική σε ιερά της Ίσιδας και του Σαράπιδος βλ. Merkelbach 1995, 199-224. Παραδείγματα στον Vidman 1969, αρ. 5, 16, CE 64, 84, 119, 120, 123, 169, 175, 201.

37. Rubensohn 1900, 3-15. Merkelbach 1995, 210-211, εικ. 219.

38. ID αρ. 2072-2073.

39. Πριν από την ελληνιστική εποχή το όνομα *Πτολεμαίος* δεν μαρτυρείται στην Κρήτη.

40. Για τους ύμνους του Μεσομήδη βλ. Merkelbach 1995, 225-230.

41. Masson 1985, 198-199: πρβλ. Chaniotis 1989, 69 και 75. Στην Κρήτη είναι συνηθισμένα τα ονόματα προσώπων που παράγονται από τοπωνύμια (π.χ. Πραΐσιος, Φαΐστος, Ύρτακίνας). Βλ. SEG XLIV 714.

42. Βλ. κυρίως Vidman 1969, αρ. 159 (Χερσώνησος, 2ος αι.), 160 (Ολούς, 2ος αι.), 164-169 (Γόρτυνα, 2ος-1ος αι.). Dunand II 1973, 80-81 (Ίτανος, 2ος αι.), 82 σημ. 3 (Καστρί, 2ος αι.). Stürmer 1992, 253 (Αμνισός, 2ος-1ος αι.).

43. Βλ. π.χ. Vidman 1969, αρ. 159 (Πάριος), 169 (Κώα).

44. Vidman 1969, αρ. 164-165: πρβλ. SEG XXVIII 737.

45. Βλ. Spyridakis 1969, 42-48: πρβλ. Dunand II 1973, 80-81· νέα έκδοση της επιγραφής (με τη βιβλιογραφία) από τους Cabanes and Drini 1995, αρ. 518. Ο Φιλώτας είναι γνωστός και από ανάθημά του στην Ίσιδα στις Φιλές (αρ. 519). Στην Ίσιδα Τύχη Πρωτογένεια απευθύνεται και η αφιέρωση του αρεταλόγου Πτολεμαίου στη Δήλο (βλ. παραπάνω σημ. 38).

46. Για τα κρητικά ονόματα βλ. σημ. 9. Στις σχέσεις με την Αίγυπτο οφείλεται μάλλον και η διάδοση του ονόματος Αμμώνιος στην ελληνιστική Ίτανο.